

Lofland, J., & R. Stark (1965),

Becoming a world saver: a theory of conversion to a deviant perspective, in: *American Sociological Review*, 30, 862-875.

Nauta, R. (1989),

Over bekering, Groningen: Jan Haan.

Nauta, R., & L. Derckx (2007)

Why sin? A test and an exploration of the social and psychological consequences of resentment and desire, in: *Pastoral Psychology*, 56, 177-188.

Stark, R., & W.S. Bainbridge (1987),

A theory of religion, New York: Peter Lang.

Stark, R., & R. Finke (2000),

Acts of faith, Berkeley, CA: University of California Press.

R. Nauta

(hoogleraar Godsdienst-en Pastoraalpsychologie aan de Universiteit van Tilburg)

Gray, John (2007), *Zwarte Mis. Apocalyptische religie en moderne utopieën*, Amsterdam:

Ambo. Origineel: *Black Mass. Apocalyptic Religion and the Death of Utopia*, Penguin 2007.

Vertaling Rogier van Kappel en Albert Witteveen, pp. 319, ISBN 978 90 263 1968 6, € 19,95.

Gaat de wereld vooruit? Gaan we, met ons allen als mensheid, of wellicht alleen met onze eigen ‘bijzonder geslaagde’ staatsvorm, langzamerhand naar een betere wereld? John Gray, hoogleraar van Europees Denken aan de London School of Economics heeft met zijn nieuwste boek, een synthese van veel van zijn vroegere werk, hierop een duidelijk antwoord gegeven, en net als zijn vroegere boeken – o.a. over Al-Qaida – is dit werk van deze contemporaine historicus het lezen meer dan waard. De kernvraag is er één naar de richting van de geschiedenis, naar de teleologie van Homo sapiens, die vreemde aap die zichzelf telkens weer boven de rest van de wereld uit probeert te denken. Althans, die zich verbeeldt dat hij dat kan. Het antwoord van Gray op de gestelde vraag is vanaf de eerste bladzijde van zijn boek duidelijk: alle vormen van Utopisch denken berusten op het misverstand dat wat men zich kan denken, ook daadwerkelijk valt te realiseren. Utopisme is het concept van een betere wereld, meestal gebaseerd op een beter mensentype dan nu voorradig, plus eventueel een poging om die betere wereld ook vorm te geven. Hobsbawm, door Gray aangehaald, heeft ooit betoogd dat het idealisme van utopisch denken mede vorm heeft gegeven aan de formulering van menselijke waarden die de beperkingen van cultuur en tijd enigszins overstijgen, maar utopieën kennen toch grote kosten. In mijn colleges over fundamentalisme en apocalyptiek parafraseer ik vaak de Franse antropoloog Lévi-Strauss: ‘Utopieën zijn aardig om te bedenken, maar beroerd om in te leven’. Gray gaat een stap verder dan mijn aforisme, want in Gray’s ogen is utopisch denken uiterst schadelijk en het proberen te realiseren van de utopische droom ronduit desastreus. Kortom, utopisme is gevaarlijk om te denken, onmogelijk om te leven en vernietigend om na te streven.

Een belangrijk deel van het boek gaat over de herkenning van utopische tendensen in de recente politieke stromingen van de 20^e en 21^e eeuw. Bijzondere aandacht daarbij gaat uit naar het debacle van het Amerikaanse Irak avontuur dat volgens Gray's analyse een goed deel utopisme en apocalyptiek herbergt, en duidelijk aantoonst hoe de in dit geval politiek rechtse utopie, die van de export van de liberale democratie, niet alleen strijdig is met andere doeleinden van de mislukte oorlog, maar onbereikbaarheid paart aan gebrek aan historische en culturele informatie. Bush's politieke doeleinden, zijn een apocalyptisch discours over 'war on terror' en zijn voortdurende gebruik van desinformatie (lees 'leugens') zijn volgens Gray deel van een missionaire visie op de aard en bestemming van Amerika. Daarin is de ferme grip van het evangeliekaal fundamentalisme op de Amerikaanse politiek terug te vinden, waarmee het tevens diepe historische en Christelijke wortels heeft. Hoewel Gray hier weinig zegt over de andere twee religies van Abraham, zou zijn analyse ook op deze twee religies van toepassing zijn. Ook het Jodendom en de Islam hebben een historische theologie en een teleologisch wereldbeeld, waarin de geschiedenis betekent het ontvouwen van een goddelijk plan. Wellicht zijn de typisch utopische aspecten, met name het ontwerpen van een perfecte maatschappij om deze eventueel te realiseren, wat minder aanwezig in deze religies doordat ze meer gericht zijn op het verleden dan op een glorieuze maakbare toekomst, echter de teleologie is er nauwelijks minder om. Een dergelijke vergelijking zou tevens duidelijk maken dat er toch flinke verschillen zijn tussen apocalyptiek en utopisme, een onderscheid dat Gray wel maakt, maar in feite klein acht. Apocalyptiek is de verwachting van een extern geïnitieerd einde van de wereld als overgang naar een betere wereld – een soort mondiale *deus ex machina* – en utopie is het meer rationele construeren van een wereld waarin de ellende van dit leven wordt opgeheven en de mens zichzelf transformeert naar een betere staat. Geprojecteerd op het Christendom loopt dit onderscheid parallel aan het pre- en postmillenniale denken, en die twee worden in de literatuur doorgaans duidelijk onderscheiden. Gray laat zien dat beide toch in elkaars verlengde liggen, onder de algemene noemer van teleologie. Belangrijker voor hem is echter dat westerse intellectuele tradities die zich juist afzetten van het Christelijk erfgoed, nog steeds in de utopistisch/apocalyptische denktrant zitten gevangen. De Verlichting, toch bij uitstek de ontworsteling aan de zelfopgelegde voogdij van de religie – zoals Kant het formuleerde – is in haar kritiek op de Christelijke traditie weer opgesloten binnen het algemene denkraam van de vooruitgang, daarmee denkend in termen van een uiteindelijk doel van de geschiedenis.

Gray is in de eerste plaats een Europees historicus, en waagt zich niet aan een vergelijking van de politieke invloed van het Christendom in de Noord-Atlantische geschiedenis met die van het Midden-Oosten. En hij houdt ruim genoeg materiaal over, dat moet gezegd. Hij start met een *tour de horizon* van de vroeg-moderne tijd, de 16^e en 17^e eeuw terecht karakteriserend als tijden van apocalyptiek die een 18^e en vooral 19^e eeuw inluiden van bijna ongebreideld utopisch denken. Daarbij is een interessante omslag zichtbaar: waar in de 19^e en vroege 20^e eeuw de utopie typisch politiek 'links' was – men denke aan de Parijse Commune en het gigantische project van het Oost-Europees staatscommunisme – is dat in de 20^e eeuw omgeslagen. Het economische en politieke failliet van het communisme verenigde zich met een naïef verlichtingsoptimisme tot het neoconservatisme

dat in de huidige Amerikaanse politiek zo belangrijk is geworden: de utopie is 'rechts' geworden. Dat het neoconservatisme utopische kenmerken heeft, maakt Gray meer dan duidelijk en dat de politiek/missionaire ijver van deze stroming desastreus is voor grote delen van de wereld, ook. Karakteristiek is de paradox dat juist de utopische overtuiging dat de wereld naar een betere toekomst gaat en dat de Amerikaanse politiek daarin schipper-naast-God is, uiteindelijk leidt tot afbraak van de waarden van menselijkheid en burgerschap die dit utopisme zo nadrukkelijk voorstaat. Immers, in de strijd tegen het terrorisme zijn waarden opgeschort – zoals de veroordeling van martelen als ondervragingstechniek en het recht van een beschuldigd individu op een duidelijke aanklacht en een eerlijk proces – die diezelfde regering garanderen voor hun eigen onderdanen.

Het is overigens niet alleen de USA die de toern van Gray over zich afroept, maar zijn eigen Groot-Brittannië krijgt er eveneens danig van langs. Ook in zijn kritiek op de regering van Thatcher en Blair verdwijnt de tegenstelling tussen rechts en links – al karakteriseert hij Blair als een neoconservatief – onder de algemene en meerzeggende noemer van utopisch denken. En utopisch denken is het grote risico van de politiek.

Wat is het alternatief dan voor utopistisch denken? Hoe moet een regering afzien van het 'Grote Ontwerp', van de al dan niet 'manifeste' bestemming van een huidige grootmacht? Wat moeten we met de hedendaagse politiek als de geschiedenis waarvan die politiek deel uitmaakt geen doel heeft? Een doelloze geschiedenis – een redelijk Darwiniaans concept trouwens – leidt in Gray's opvatting tot een 'realistische' visie waarin we erkennen dat de toekomst veelvormig is, dat niet één politiek systeem zal domineren, dat er fundamentele morele en politieke dilemma's zullen blijven die geen wezenlijke oplossing hebben en dat tegenstrijdige belangen zelfs bij overeenkomstige waarden zullen leiden tot conflict. Aan de basis van een realistische visie ligt het inzicht dat de mens is zoals hij is, niet wezenlijk verandert en dat we met elkaar moeten proberen het beste te maken van een lastige situatie. Eigenlijk is wat Gray beschrijft als realisme het zeer Engelse concept van 'muddling through', en het moet gezegd dat het in elk geval minder riskant is dan het volgen van de 'Grand Strategy'. Nu heeft de geschiedenis al een flinke oogst aan 'realisten' opgeleverd, ook onder staatslieden en politici, en Gray erkent terecht zijn intellectuele legaat, van Macchiavelli tot von Clausewitz, van Sun Tzu tot Hume. Niet zonder waarden, niet zonder normen, maar zonder het absolute dictaat van de eigen definities van goed en kwaad, heeft een dergelijke visie het geloof in de maakbaarheid van de samenleving achter zich gelaten. Het is uiteindelijk een ontvullende visie, die niet voor fouten zal behoeden, maar wel de schaal van de catastrofes die wij over onszelf afroepen zal verminderen.

Al met al heeft Gray een voortreffelijk werk afgeleverd dat een prima correctie vormt op elke vorm van vooruitgangdenken. Uiteraard zijn enkele kritische kanttekeningen wel te plaatsen. Het is een *Ideeëngeschiede* en dat heeft altijd zijn beperkingen. Juist binnen een realistische geschiedopvatting zou iets meer cynisme passen over de echtheid van utopische idealen van machthebbers: Bush's flirt met de *Moral Majority* is uiterst succesvol geweest voor zijn herverkiezing (sommige cynici noemen dit zijn 'eerste echte verkiezing') maar toch heeft hij de *Christian Right* nooit de plaats en invloed gegeven in zijn regering

die zij onder Reagan hadden. Maar over gebrek aan geloof in *Manifest Destiny* valt niet te klagen bij Bush, dat is waar. Ook in het geval van Blair en Thatcher lijkt de utopie wat verder weg dan Gray betoogt. Soms lijkt het analytische apparaat van utopie en apocalyps wat zwaar om de toch veel lichtere noties over een maakbare samenleving en een doel-hebbende geschiedenis zo genadeloos af te serveren. Tenslotte maskeert het samen laten vallen van apocalyps en utopie het zeer fundamentele verschil tussen wereldverza-king en wereldverbetering. Echter, dat zijn voetnoten, geen fundamentele bezwaren tegen Gray's betoog. De link tussen utopische fantasieën en politieke programma's is wellicht wat minder sterk dan Gray poneert: welke politicus heeft geen utopische elementen in zijn verkiezingsprogramma? En om deze tendens tot teveel beloven in de politiek te analyseren met apocalyptische noties gaat wat ver. Maar voor de majeure politieke programma's waar Gray het over heeft, en vooral voor de algemene achtergrondinstelling van politici, het basis-paradigma, is het wel degelijk relevant. Kortom, voor iedere politicus zou Gray's boek verplichte kost moeten zijn, en dit geldt a fortiori voor ieder die zich met het fascinerende veld van de interactie van religie en politiek bezig houdt.

Wouter van Beek

(Departement Religiewetenschappen Universiteit van Tilburg)

Vuijsje, Herman (2007), *Tot hiertoe heeft de Heer ons geholpen. Over godsbeelden en goed gedrag*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, pp. 271, ISBN 978-90-254-2355-1. € 24,90.

In dit luchtig vormgegeven en kleurig geïllustreerde werk wordt 'speculatieve sociologie' bedreven. In vijftien samenhangende essays, over vier clusters verdeeld, probeert de auteur een beeld te krijgen van de veranderende rol van godsdienst in onze samenleving. In het eerste deel wordt het actuele secularisatieproces in West-Europa, in het bijzonder Nederland, besproken. In het tweede deel plaatst hij dit in een lange-termijn ontwikkeling van pantheïsme, via monotheïsme naar ietsisme. In het derde deel zoekt hij naar mogelijk-heden om onder deze vage geloofsomstandigheden de moraal te verankeren. In het vierde deel beantwoordt hij de vraag of God daar nog een dienst bij kan bewijzen.

Welke is de houdbaarheid van de aan het christendom ontleende moraal? Dat is de centrale vraag die socioloog en journalist Herman Vuijsje hier stelt over de voortgang van moraal en geweten in post-christelijk Nederland. In een specimen van populaire gods-dienstsociologie betuigt hij zijn instemming met de evolutionistische secularisatiethese à la Bryan Wilson, althans voor West-Europa. Het geloof in vaste bovennatuurlijke waar-heden houdt hier op den duur tegen moderniseringsprocessen geen stand, al houdt de burger behoefte aan een deugdelijk ritueel op z'n tijd. Op termijn zal het tot voor kort dominante monotheïsme plaats maken voor ietsisme. (De bevinding van *God in Nederland* dat dit ietsisme de laatste decennia juist daalt, merkt hij niet op.)